

Způsob „uchopení“ feminity v 2. polovině 19 století : tělo, tradice a církev jako determinant výchovy aneb disciplinace, lokalizace, panoptikum

Lenka Vlčková

Mgr. Lenka Vlčková (1985), absolventka Pedagogické fakulty UK, obory dějepis a společenské vědy. Zaměřuje se převážně na antropologický rozměr ženství v historickém kontextu.

Posudky:

Mgr. Denisa Nečasová, Ph.D. (Historický ústav Filosofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno)

PhDr. Marie Bahenská, Ph.D. (Masarykův ústav a Archiv AV ČR)

Obsah:

1	Úvod.....	2
2	Genderové vymezení rolí a nové rozdělení společenského prostoru	3
3	Biologická determinace jako předpoklad a nástroj pro definici ženství	6
4	Žena na prahu dospělosti aneb paradox doby	9
5	Podíl církve na disciplinaci ženy.....	14
6	Závěr.....	16

Abstrakt:

Tento článek se zabývá rozměrem feminity v průběhu druhé poloviny 19. století. Analyzuje ženu z pohledu těla a disciplinace. Významová osa článku se nese v linii biologické determinace, která se stala jedním z hlavních definičních faktorů ženství. Na základě tělesnosti byl vytvořen genderový konstrukt ideologie oddělených sfér, který odkazoval ženu do privátní sféry. Smyslem práce je poukázat prostřednictvím socializačních institucí (rodina, církev) na paradox doby, kdy dívka byla disciplinována k tomu, aby se stala dobrou matkou, hospodyní a manželkou, ale již jí nebyla poskytnuta výchova v intimních záležitostech manželského soužití. Na základě biologické odlišnosti byla žena vnímána hlavně přes svojí přirozenou úlohu být matkou, od čehož se implikoval i její sociální status, kdy právě díky své fyziologii byla určena pro domácí sféru. Skrze rodinu, manželství a církev byla vychovávána či disciplinována k životu, jež se nijak neodkláněl od tradice. Nedostatečné povědomí o pohlavním životě tak mnohdy vedlo k tomu, že se žena dostávala v intimní oblasti do naprosto podřízeného postavení vůči muži. Skrze principy disciplinace lze uchopit některé

prvky z dospívání mladé dívky či z manželského soužití. Diskurzivní pohled na feminitu pak umožňuje částečně reflektovat ženskou subjektivitu druhé poloviny 19. století.

Abstract:

The article deal with one dimension of femininity within the 19th century. It analysis a female from the perspective of body. The axes of the article pursues the line of biological determination that became one of the primary definitive factors of womanhood. Based on the substantiality was created a gender ideology of separated spheres that classified females into a private sphere. The aim of the work is to advert by means of social institutions (such as family and church) on the paradox of the era when a young lady was disciplined to become a good mother, housewife and wife. On the contrary she was not provided with an education about intimate aspects of a matrimonial life. Based on a biological diversity, a female was perceived mainly through her natural functions as a mother whereof her social status was derived: a female who was due to her physiology determined for domestic sphere. Throughout a family, matrimony and church she was educated and disciplined to life that was not diverted from a tradition. The insufficient knowledge of the intimate life brought along the fact that female found themselves in an inferior position towards male. Due to principles of disciplination it is possible to mark some elements from maturing of a young lady or from the matrimonial life. A consequential view on the feminity subsequently facilitates to partly reflect female subjectivity during the second half of the 19th century.

Klíčová slova:

19. století, české měšťanské prostředí, teorie oddělených sfér, žena, tělesnost, Michel Foucault, disciplinace, lokalizace, diskurz, panoptikum, dospívání, subjektivita, socializace, sexualita, manželství, genderové vztahy, emancipace, církev.

---

1 Úvod

Tento příspěvek se pokouší o pohled na ženu z perspektivy těla. Tělo a tělesnost se zde stává výchozím ukazatelem pro uchopení ženství. Důraz je kladen na linii výchovy, kdy dívka byla vychovávána pro roli manželky a matky, uchopována přes svoji tělesnost a úlohu rodit děti, ale již nebyla vzdělávána o intimních záležitostech manželského soužití. Studie tak předkládá disciplinační rozměr (rodinné) výchovy a vlivu církve.

Smyslem práce není zabývat se společností druhé poloviny 19. století jako celku. Společnost tohoto období nebyla statická, ale procházela dynamickými změnami, jak dokládá zvyšující se míra osvěty a dostupnější vzdělávání v podobě spolků či ženského institucionálního vzdělávání (např. Ženský výrobní spolek český a při něm vzniklá škola).¹ Cílem práce je zabývat se jen určitým rozměrem femininity, výchovy a sexuality.

Práce je zasazena do rozměru „disciplinace“. Pojem M. Foucaulta vystihuje rozsah kontroly, které byla podrobována společnost. Pokud se soustředíme jen na ženu, je v systému institucí, které se podílely na její výchově, možno vidět určitý odraz disciplinačních vlivů, jež při

---

¹ O dívčím vzdělávání více např. BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách : dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha : Libri : Slon, 2005.

výchovném dohledu „používaly“ socializační instituce (rodina, manželství či církev). Nelze ovšem disciplinaci ztotožňovat s institucí, je typem moci, je souborem nástrojů, technik, postupů a cílů. Cílem je „*vědět o tom, kde a jak lze znovu nalézt dané jedince, zavést utilitární způsoby komunikace...moci v každý okamžik dohlížet na chování každého jednotlivce, hodnotit jej, sankcionovat...*“.²

Celoživotní dohled socializačních institucí v sobě skrýval poměrně široký rozměr způsobů dozoru. Prostřednictvím výchovy byl na ženu vyvíjen tlak nevybočovat ze zažitých tradic. Tento tlak byl vyvíjen hlavními socializačními mediátory (rodina, manželství s jeho institucionálním rozměrem a církev, jež byly hlavními vštěpovateli tradice, konvencí, zažitých hodnot a představ generačně děděných), jež zprostředkovávaly hlavní dohled nad výchovou. Je nutné si uvědomit i vnitřní rozměr kontroly, jehož smyslem bylo vštípit dívce, že v daném okamžiku nemusí být podrobena dohledu, ale nevyklučuje to možnost, že může.

Příspěvek se snaží přiblížit i předpoklad změny v chápání sebe sama a role ženy, právě na kontrastu disciplináčního rozměru výchovy, kterému byly dívky vystaveny. Problémem pro plné vykreslení nitra ženy v druhé polovině 19. století se může stát nedostatek intimních záznamů, protože do deníků či záznamů osobní povahy si dívky či ženy mnohdy své nejintimnější prožitky nezaznamenávaly.

Práce se zaměřuje na ženu z českého měšťanského prostředí a opírá se o dobovou v českém prostředí vydanou lékařskou a výchovnou literaturu, ale i o fragmenty deníkových záznamů či literární tvorbu. Vzhledem k úzkému vymezení tématu je nutné i specifikovat pojmy, s nimiž příspěvek operuje: gender bude pro téma vymezen jako kulturně a sociálně vytvořený konstrukt, který je časově i geograficky proměnlivý. V dimenzi této práce bude vnímán jako nástroj pro uchopení dané společnosti v určité době, která si vytvořila své vlastní závazné normy a atributy femininity a maskulinity, které přiřazuje svým členům na základě jejich pohlaví.³ Pro lepší uchopení kulturně společenské určenosti muže a ženy bude práce pracovat s pojmy *ženský, mužský a maskulinní, feminní*. Z důvodu zachování výkladové jednoty budou tyto pojmy pro potřeby práce svým významem zastupovat souhrn kulturně ustálených norem v rámci dobového diskursu. V rámci něho byly mužům a ženám připisovány charakteristické vlastnosti jako kulturní konstrukt. Primárně svým obsahem nebudou tyto pojmy inklinovat k biologicky neměnné předurčenosti. Subjektivitou v příspěvku se „*označuje způsob, jímž subjekt prožívá sebe sama, a to na základě zaujímání pozic v různých, často protikladných diskurzích a praktikách... (je) procesem, který je neustále rekonstituován...*“.⁴ Je chápána jako neustálá realizace sebe sama v činech.

2 Genderové vymezení rolí a nové rozdělení

---

² FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat*. Praha : Dauphin, 2000, s. 209.

³ NEČASOVÁ, D. Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska. In *Dějiny-Teorie-Kritika I/2008*. Praha : Masarykův ústav AV ČR, 2008, s. 87.

⁴ ZÁBRODSKÁ, K. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha : Academia, 2009, s. 61.

společenského prostoru

Výchozím ukazatelem pro uchopení feminity z pohledu diskursu 19. století je pohlaví a biologická determinace. Na základě určitých rozdílů biologického charakteru se ženě připisovaly specifické ženské vlastnosti, které ji diskriminovaly v určitých oblastech, jež byly tehdejší dobou považovány výhradně za mužskou sféru realizace i seberealizace. Od konce osmnáctého století, kdy osvícenci definovali přirozené dimenze jakožto ženské a kulturní dimenze jakožto mužské, došlo k výraznému posunu, kdy na sklonku devatenáctého století bylo kořenem chápání pohlaví v evropské společnosti tělo.⁵

V devatenáctém století došlo k výrazné proměně v chápání rodiny a manželství. Postupem industrializace „rodina v měšťanském prostředí přestala být bezprostředně svázána s výrobními funkcemi a stávala se stále výrazněji pouze jednotkou reprodukce a spotřeby...“⁶ V daném kontextu došlo k reorganizaci sociálního prostoru a ženě ze středních vrstev se dostávalo jednoznačného životního určení, jež ji svazovalo s rodinným krbem.

Na základě společenských změn došlo i k jinému uspořádání rodiny. Z muže se stával vnější reprezentant rodiny, který má ženu hmotně zajistit. Žena mu má jeho funkci oplácet naprostou oddaností a poslušností. Muž zastupoval rodinu navenek, platil daně, disponoval penězi, určoval rámcově rodinný rozpočet, rozhodoval o osudu manželky a dětí. Jeho právem pak bylo na základě společensky získaného a všeobecně uznávaného statusu vyžadovat doma absolutní podřízenost a poslušnost, navíc vlídné chování, péči, úctu a lásku. Měl na to právo nejen z pozice živitele rodiny, ale i na základě vyššího vzdělání a většího společenského rozhledu. Na druhou stranu měla žena malý prostor v rámci vnějšího společenského působení. Její role byla spjata s mužem, rodinou, domácností, nikoli s vnější angažovaností. Jako pro manželku pro ni platila závazná pravidla chování.

Ideologie *oddělených sfér* specifikovala postavení ženy tak, že „ženy mají obývat sféru domova a muži sféru světa (práce, politiky a zábavy). Ženský prvek *oddělených sfér* se nazývá ideologií *rodinného krbu* a zdá se, že pro mnohé ženy se stal ideologií *uvěznění*“.⁷ V takto vymezeném prostoru byla obecně přijímaným ideálem „*křehká, desexualizovaná žena bez vášně*“, která se stala „*duší oddělené sféry tak drahé středostavovské („buržoazní“) společnosti (a ideologie) 19. a velké části 20. století*“.⁸

Žena byla vnímána jako „*domácí anděl*“⁹. Toto slovní spojení v sobě zahrnovalo veškeré určení ženy jako někoho, kdo je určen pro roli ochránčyně mravů, kultury a náboženství. Do

---

⁵ ABRAMSOVA, L. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, s. 45.

⁶ ŠIMŮNKOVÁ, A. *Status, odpovědnost a láska : vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*. ČČH 1997, roč. 95, číslo 1, s. 59. **Srv.** LENDEROVÁ, M. – MACHOVÁ, M. a kol. *Dějiny každodennosti dlouhého 19. století. Díl II. : život všední i sváteční*. Pardubice, 2005, s. 57–67.

⁷ ABRAMSOVÁ, L. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1919*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, s. 9. **Srv.** LENDEROVÁ, M. Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století. In *Studie k sociálním dějinám 19. století* 7. Opava, Praha, Kutná Hora, 1997, s. 32.

⁸ NODL, M.; TINKOVÁ, D. Tělo-věda-historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě. In *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha : Argo, 2007, s. 40.

⁹ BOCKOVÁ, G. *Ženy v evropských dějinách : Od středověku do současnosti*. Praha : LN, 2007, s. 114.

jisté míry byl ženský svět zúžen skrze kázání, příručky a romány do jasně vymezené podoby, jež ženám vnucovala představu, že „ženství spočívá ve skromnosti, trpělivosti, sebeobětování, zbožnosti, v rodinném životě a v mateřství“. ¹⁰ Mnoho žen se s tímto posláním ztotožňovalo a v rodinném životě, jak jim byl předkládán, vidělo jediný možný životní cíl.

Zajímavý pohled na to, jak se ženy a muži dívali na ženské pokolení, přináší článek, jež byl uveřejněn 26. 1. 1903 v časopise Česká žena. Nese název Šest nejkrásnějších ctností ženy a přináší pohled mužů, kteří v rámci pařížského časopisu „La Presse“ vybírali ženské ctnosti. Podle mužského hlasování je na nejvyšším postu ženských ctností věrnost, 2. šetrnost, 3. dobrota srdce, 4. pořádnost, 5. skromnost, 6. obětavost. Ženy sebe samy ohodnotily hlasováním v časopisu „Femina“, kde za nejlepší ctnosti ženy stanovily: 1. dobrota srdce, 2. obětavost, 3. mírnost, 4. pořádnost, 5. mravnost, 6. dobročinnost.¹¹ Z daného je jasné, že ženský a mužský pohled se lišil, což okomentovala v časopise Česká žena „jistá paní, která s muži učinila smutné zkušenosti, posuzuje mužskou kritiku žen takto: smysl mužských požadavků jest egoismus... Buďte nám věrny – neboť oklamáný manžel jest směšným. Buďte šetrny, abychom měli drobné peníze na své soukromé zábavy – mějte dobré srdce a odpouštějte nám, když zabloudíme – milujte pořádek, abychom své trepky našli vždy na témž místě pod postelí, buďte skromny, ženy, neboť my muži jsme pány a nám přináležejí první místo, buďte obětavy, až na nás dolehne nemoc nebo obtíže stáří.“¹²

Obraz společenského ideálu lze ukázat na úryvku z knihy Svět včerejška od Stefana Zweiga. Autor podotýká že, „společenská morálka, která na jedné straně existenci sexuality a její přirozený průběh potají připouštěla, na druhé straně ji za žádnou cenu nechtěla přiznat veřejně, byla prolhaná dokonce dvojnásobně. Neboť zatímco u mladých mužů jedno oko přivírala a tím druhým je mrknutím dokonce povzbuzovala, aby se vybouřili, jak se v dobromyslně žertovném rodinném žargonu oné doby říkalo, vůči ženě obě oči úzkostlivě zavírala a stavěla se slepou“. ¹³ To, co bylo mužům či chlapcům běžně tolerováno jako způsob pro vybouření vášní a pudů, bylo u dívek tabu. Možnost podlehnout pudům společnost přisuzovala jen mužům. Fakt, že by si pudy mohly podmanit i ženu, že „stvoření potřebuje ke svému věčným účelům i ženskou polaritu, to se ovšem poctivě přiznat nemohlo, neboť to vše byl prohřešek proti pojmu svatosti ženy“. ¹⁴

V rámci společensko-kulturní tradice žena zdělila vymezený prostor pro vlastní realizaci a většinou se s ním plně identifikovala. V tomto kontextu lze přemýšlet o ženě jako o zajatkyňce společenské ideologie v diskursivní rovině. Maskulinní svět určil ženě její pozici, se kterou se ona sama posléze ztotožnila. Stala se uchovatelkou a nositelkou hodnot rodinného krbu. Tímto se zde otvíral prostor, který umožňoval, aby se mezi ženami a muži žijícími v druhé polovině devatenáctého století našli jedinci, kteří se plně neztotožňovali se zažitou zvyklostí. Vzhledem k tomu, že zažitá normativní představa byla kulturním konstruktem doby, nikoli biologickou daností, lze právě v možnosti přijetí změny, ať v prostoru maskulinity či

---

¹⁰ ABRAMSOVA, L. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, s. 45.

¹¹ Šest nejkrásnějších ctností žen. *Česká žena : časopis křesťansko-sociálních žen a dívek*. Ročník V. Číslo 7 a 8 (26. 1. 1903). Praha : Petronilla Klíngerová, 1903, s. 57.

¹² Šest nejkrásnějších ctností žen *Česká žena : časopis křesťansko-sociálních žen a dívek*. Ročník V. Číslo 7 a 8 (26. 1. 1903), Praha : Petronilla Klíngerová, 1903, s. 57.

¹³ ZWEIG, S. *Svět včerejška*. Praha : Torst, 1994, s.72.

¹⁴ ZWEIG, S. *Svět včerejška*. Praha : Torst, 1994, s.72 .

feminity, vidět východisko z diskursu genderově oddělených sfér.¹⁵

3 Biologická determinace jako předpoklad a nástroj pro definici ženství

V duchu Foucaultovy disciplinace lze říci, že „během klasického věku došlo k objevu těla jako objektu a terče moci.“¹⁶ Ženské tělo se stalo objektem zkoumání a na základě jejich výsledků byla žena ve své tělesnosti definována. Žena se stala tělem „jímž se manipuluje, jež se tvaruje, jež se cvičí, jež poslouchá...“¹⁷

Rozvoj věd o ženě začíná v osmnáctém století, kdy došlo k rozvoji několika proudů, které se snažily ženu uchopit ve vztahu k její tělesnosti a ve vztahu k muži. Jeden proud představoval J. J. Rousseau, který viděl ženu jako „bytost citu, vášně, imaginace, nikoli rozumu a konceptu... Schopnost abstrahovat, zobecňovat, která je podstatou lidského myšlení, je ženám upřena a ponechává je ustrnout ve fázi jakési infantilní imaginace“.¹⁸ Z Rousseauovy koncepce lze v podstatě dojít k tomu, že žena je rozumná bytost, ale nemá rozum stejné kvality jako muž, což je dáno jejím tělem. Žena tak setrvala ve „věčném dětství“, nebyla schopná vidět za hranice uzavřeného světa domácnosti, „který jí vytyčila příroda“.¹⁹

Obecně lze říci, že byl dán nezpochybnitelný mechanismus, který feminitě přisuzoval nezbytnou tělesnost, citlivost a nestálost, které stály v protikladu k mužským vlastnostem. V intenci doby a v návaznosti na rozvoj evoluční biologie se v devatenáctém století rozvíjejí mnohé teorie o ženě a jejím postavení a úloze. Jeden z výkladů, jenž se nese od dob Herberta Spencera a Charlese Darwina postuluje, že vztah pohlaví není založen na vzájemném doplňování, ale na nadřazenosti a podřízenosti; v návaznosti na tuto teorii se lze setkat s vysvětlením tradiční mužské nadřazenosti jako výsledkem přírodního výběru.²⁰

S rozvojem antropologie se začala rozvíjet i věda o ženě. Díky tomu došlo k rozvoji dalších teorií, jež vycházely z představ o mužském a ženském těle nikoli jako o hierarchizovaném systému, kdy muž je nadřazen ženě, ale jako o dvou stejně hodnotných systémech. Předpokladem bylo, že každý má svou přirozenou biologickou danost a jejich vztah se rozvíjí na poli rozdílnosti. Anatomie, gynekologie a antropologie se na prahu devatenáctého století rozešly se zažitou tradicí, která ženu vnímala jako nedokonalého muže.²¹ Nový model udávaný měšťanskou vrstvou ji již nereprezentoval jako méněcennou, nýbrž jako zcela jinou,

---

¹⁵ V daném kontextu je zajímavou postavou Vojta Náprstek a např. jeho angažovanost při založení Amerického spolku dam. Více BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách : dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. stol.* Praha: Sociologické nakladatelství ; Libri, 2005.

¹⁶ FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat.* Praha : Dauphin, 2000, s. 200.

¹⁷ FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat.* Praha : Dauphin, 2000, s. 200.

¹⁸ TINKOVÁ, D. „Přirozený řád“ a ideologie oddělených sfér. Příspěvek k otázce konstruování „přirozené role ženy“ v pozdně osvícenské vědě [online]. In *Kontext : časopis pro gender a vědu*. Číslo 3–4/2003, s. 3. [citováno 6. prosince 2009]. Dostupné z : <http://www.cec-wys.org/kontext/fede59ef/1_Tinkova.pdf>.

¹⁹ TINKOVÁ, D. Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby. In *Dějiny a současnost*. Číslo 1/2004. Praha : LN, 2004, s. 8.

²⁰ BOCKOVÁ, G. *Ženy v evropských dějinách : Od středověku do současnosti.* Praha : LN, 2007, s. 117.

²¹ BOCKOVÁ, G. *Ženy v evropských dějinách : Od středověku do současnosti.* Praha : LN, 2007, s. 114.

doplňující muže. Došlo tedy k nahrazení jednopohlavního modelu dvoupohlavním, přičemž této nové skutečnosti odpovídal také sociální vztah obou pohlaví.

Na základě nových objevů v přírodních vědách došlo postupem doby k posunu od metafyzického uchopování ženství k uchopení ženství skrze biologii, „a tak byl osud žen určován jejich schopností reprodukce“.²² Nadále tak zůstala nezpochybnitelná představa, že žena je spojena se svojí přirozenou úlohou být matkou, od čehož se implikoval i její sociální status, kdy právě na základě své fyziologie byla určena pro domácí sféru.

Tělesnost ženy se stala i předpokladem duševních schopností. Ženství již nebylo implicitně svázáno jen s tělem, ale zahrnovalo i specifické psychické dispozice. Tělesná konstrukce ženy byla výrazným determinantem jejích ostatních dispozic, ať psychických, intelektových či sociálních. Paolo Mantegazza²³ ve své knize *Physiologie ženy* z roku 1894 podotýká, že „žena měla, má i bude mít méně rozumu nežli muž; všeobecnou známkou jejího myšlení jest to, že jest dětské. Na dlouhé cestě rozumového vývoje... při lepší výchově v budoucnosti bude moci více přispívati vědám... ale myslím, že mezera dělící ji od nás zůstane stále tatáž“.²⁴ Na základě tělesnosti či spíše tělesné přirozenosti byl tak odvozován její duševní stav: „Patologizace ženské normality jen podtrhuje údajná větší emotivnost a vášnivost žen.“²⁵

Žena ve svém ženství se pro laickou i učenou společnost stala nemocí. „Od konce osmnáctého století se ženských těl začali pomalu zmocňovat lékaři a přivlastnili si oblast, kterou předtím ovládaly samy ženy, jejichž poznání se opíralo o vizuální a citové vjemy. Interpretační autorita se tak přesunula od té, která vnímala tělesné vjemy, k tomu, jenž sledoval příznaky... Ženské „přirozené“ funkce byly identifikovány jako specifické příčiny špatného zdraví.“²⁶ Žena se tak stala hříčkou v definičním poli vědecké a lékařské populace. Byla vnímána výrazně přes svoji tělesnost. „Až do druhé poloviny devatenáctého století převládal mezi lékaři a vědci názor, že reprodukční systém je klíčem k chápání ženských tělesných i duševních zvláštností. Ženskost byla vepsána do těla, a tudíž nebylo úniku. Žena byla líčena jako otrok svého vlastního těla, svého menstruačního cyklu, svých specifických reprodukčních funkcí, svých sekretů.“²⁷ Devatenácté století tak z osvícenství převzalo vzrůstající systematickou medikalizaci ženy a její akcentovanou zranitelnost a permanentní blízkost stavu nemoci „především formou různých revolucí cizích tělu mužskému – menstruace, porod či šestinedělí“.²⁸ V podstatě se ženské tělesné projevy staly primárními ukazateli a duševní schopnosti jimi byly naprosto zastíněny.

---

²² ABRAMSOVÁ, L. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, s. 45.

²³ Paolo Mantegazza (1831–1910), profesor antropologie na Univerzitě ve Florencii. Převzato z: *Encyklopedia Italiana di science, lettere ed arti*. Vol. 22. Roma : Istituto della Enciclopedia Italiana, 1934, s. 159–160.

²⁴ MATEGAZZA, P. *Physiologie ženy*. Praha : I. L. Kober, 1894, s. 253.

²⁵ NODL, M.; TINKOVÁ, D. Tělo-věda-historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě. In *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha : Argo, 2007, s. 40.

²⁶ ABRAMSOVÁ, L. *Zrození moderní ženy. Evropa 178–1919*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, s. 29.

²⁷ ABRAMSOVÁ, L. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1919*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, s. 29.

²⁸ NODL, M.; TINKOVÁ, D. Tělo-věda-historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě. In *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha : Argo, 2007, s. 40.

Paolo Mantegazza v *Physiologii ženy* podotýká, že ženským posláním je přivádět na svět děti, kolem čehož se má točit celý její svět. Žena byla prvně matkou a manželkou, až pak ženou. Ovšem je nutno poznamenat, že ženu nelze v konečném důsledku hodnotit či definovat na základě jednostranných tělesných projevů. Nutno v tomto kontextu dodat připomínku lékařky Anny Bayerové²⁹, která mnohé věci, jež se týkaly žen a jejich biologické přirozenosti, vynesla na světlo. Přestože jí mužský svět v Čechách tehdy příliš nepřál, v mnohém se postarala o skutečnou ženskou osvětu: „*K zachování zdraví duševního je však do jisté míry třeba, aby zadost učiněno bylo oné nižší povaze... To vidí každý, kdo poněkud se rozhlíží. Vyšší duševní vzdělání povznáší ženu a její úkol pohlavní zduševňuje a zušlechťuje, aniž by tím žena ztrácela na své přirozenosti.*“³⁰ Její chápání ženy bylo jiné než u mužských kolegů. Tělesnost ženy pro ni nebyla překážka, ale byla to nedílná součást ženského úkolu, tedy ženy jako oduševnělé bytosti, jež je určena přírodou k rození dětí, ale tento fakt jí nezabraňuje v rozvoji vlastních intelektových schopností.

Rozdíly postavené na sexuálně založených protikladech spoluvytvářely obraz měšťanské kulturní ideologie, kdy příslušníci obojího pohlaví měli na biologickém základě přesně vymezeny své místo, funkce, role a povinnosti. Dokladem je, že „*na všech úrovních měšťanské společnosti došlo v podstatě k zdůraznění biologické asymetrie mezi muži a ženami... Celé uspořádání společnosti spočívalo na sérii dichotomií, které byly odvozovány od přirozených rozdílů mezi pohlavími.*“³¹

K ženě v její tělesné determinaci směřuje i náplň článku *Čemu učí nepřítel žen?*, jenž byl uveřejněn roku 1901 v časopise *Česká žena*. Daný článek pojednává o výzkumu lipského profesora dr. P. J. Moebius³², jenž na základě měření hlavy odvozoval psychické vlastnosti a možnosti mužů i žen. Svůj výzkum pak uveřejnil v knize *Pohlaví a velikost hlavy*. Při svém výzkumu vycházel ze zásady: „*Objem normální hlavy roste, jak přibývá duchovních sil.*“³³ Ve srovnání s muži jsou jeho závěry pro ženu nepříznivé. Uvádí, že: „*U žen jest průměrná centimetrová míra kolem hlavy 53 cm. Nejvýše jde míra do 55 cm, nejméně do 50 cm. Ženy, které tuto míru své hlavy mají, pohybují se dobře ve společnosti, mají zdravý úsudek, dobrou povahu, znají též nějakou řeč, vedou domácnost; mají tolik mozku a lebky, co pro ženské své práce potřebují. Člověk však, který má míry hlavy jen 51 cm, může býti zdatnou ženou, ale nikdy ne mužem bystrého ducha.*“³⁴ Prostřednictvím biometrie verifikoval to, co maskulinní společnost prosazovala, tedy, že žena díky svému biologickému uzpůsobení nemůže dosáhnout stejných kvalit jako muž a je tím předurčena k intelektové zaostalosti.

---

²⁹ Anna Bayerová (4. 11. 1853–24. 1. 1914) byla českou lékařkou, která studovala na lékařské fakultě v Curychu, pak v Bernu, kde v roce 1881 promovala. Byla první státní lékařkou ve střední Evropě s působností v Bosně, kde víra zakazovala muslimským ženám prohlídku od lékařů-mužů. V Čechách jí lékařská společnost nebyla nakloněna, takže jako lékařka působila v Bernu. Do Prahy se vrátila až v roce 1912. Převzato z : Navrátil, M. *Almanach českých lékařů*. Praha : nákladem spisovatelovým, 1913, s. 14.

³⁰ BAYEROVÁ, A. *Žena lékařkou... Vídeň : Jul. Miller, 1907*, s. 164.

³¹ ŠIMŮNKOVÁ, A. Status, odpovědnost a láska : vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. *ČČH 1997*, roč. 95, číslo 1, s. 61.

³² Paul Julius Moebius (1853–1907) německý neurolog a psychiatr, který působil na univerzitě v Lipsku. Mimo jiné se věnoval i pohlavní determinaci a dědičnosti duševních vlastností. Převzato z : *Ottův slovník naučný*. Díl 17. Praha : J. Otto, 1901, s. 497.

³³ Čemu učí nepřítel žen? *Česká žena : časopis křesťansko-sociálních žen a dívek*. Ročník VI. Číslo 9 a 10 (25. 2. 1904). Praha : Petronilla Klinerová, 1904, s. 76.

³⁴ Čemu učí nepřítel žen? *Česká žena : časopis křesťansko-sociálních žen a dívek*. Ročník VI. Číslo 9 a 10 (25. 2. 1904). Praha : Petronilla Klinerová, 1904, s. 76.

Ženě daného období nelze upřít vnitřní rozměr prožívání ani specifickou potřebu prožitků. Její osobnost byla formována očekáváním doby a společnosti. Je nutno tedy brát v potaz náhled tehdejší učené společnosti, která ženu pozorovala a na základě určitých tělesných projevů jí přiřítala negativní a *ponižují atributy*. Na druhé straně je nutno vzít v úvahu sociální, rodinné i výchovné prostředí, jež ženu utvářelo stejnou měrou, jako ji určovala její tělesná odlišnost. Nelze se tedy na ženu dívat pouze jen jako na biologický stroj, jehož hlavní činnosti má být reprodukce. Neméně důležitým rozměrem pro pochopení feminity dané doby je i právě ryze osobnostně intimní analýza ženství.

4 Žena na prahu dospělosti aneb paradox doby

Představu o průběhu dospívání předkládá Paolo Mantegazza v knize *Umění provdati se*, kde v první části vypráví povídku o Emmě, která „z *děvčátka stala se ženou...*“.³⁵ Povídkou Mantegazza ilustruje pocity mladého zamilovaného děvčete, vnitřní přerod nevinné dívky v ženu, toužící po poznání netušeného a bloudící ve společensky zakořeněné konvenci, jež nemilosrdně určovala směr, jimiž se *láska* měla ubírat.

Emma si prošla těžkým obdobím nevysvětlitelných změn chování a nálad, prvním zamilováním i střetem s realitou. Její náhlé výlevy smutku, doprovázené pláčem a naráz vystřídané smíchem, i hltavé čtení milostných pasáží a snění o jakékoli lásce, připisal její otec „*záchvatům hysterismu puberty. Dvě drsná slova, která páchnou klinikou a anatomii zároveň, jimiž my, lékaři, drsně posuzujeme hotovou revoluci fyzickou, mravní, intelektuální, která přetvořuje dívku v ženu... Záchvatů vášně a nevýslovné ochablosti, tužeb beztvarych a lásek bez milenců...*“.³⁶

Podle určitých náznaků v denících Zdenky Braunerové³⁷ z doby, kdy jí bylo šestnáct let, lze usuzovat, že se potýkala se stejnými problémy jako Emma v oblasti zamilovanosti a s tím souvisejícího hledání sebe sama. Její zápisky se vyznačují určitou dětinskou naivitou, prchavou představou zamilovanosti a i bolesti z neopětovaného citu, jak naznačuje např. její deníkový zápis z plesu z 12. března 1874: „*2. (čtverylku) jsem tančila s mými drahými černými očmi. Jak jsem se cítila v tu chvíli šťastnou, to nemohu vypsát. Co jsem mluvila již*

---

³⁵ MANTEGAZZA, P. *Umění provdati se*. Praha : Nakl. F. Šimáček, 1902, s. 4.

³⁶ MANTEGAZZA, P. *Umění provdati se*. Praha : Nakl. F. Šimáček, 1902, s. 6.

³⁷ Zdenka Braunerová (1958–1934) byla česká malířka a knižní grafička. Pocházela z rodiny lékaře a poslance českého sněmu dr. Braunera, jenž jí i její sourozence hmotně zajistil do té míry, že se Zdenka mohla věnovat malířství. Lekce brala od Amálie Mánesové, ale mnohem více jí ovlivnil Antonín Chitussi, který jí přivedl ke krajinářství. Svůj život plně zasvětila malbě, na druhou stranu její osobní život pro ni byl plný zklamání, kdy prožila několik intenzivních přátelství, která ale nikdy neskončila svatbou. Její velkou láskou byl Chitussi, který ovšem nepochopil, že její vášeň pro malířství není jen záliba, ale životní cesta. S Juliem Zeyerem byli celoživotní přátelé, s Vilémem Mrštíkem plánovala svatbu, kterou on zrušil a její poslední velkou láskou byl básník Miloš Marten, muž o mnoho let mladší než ona. Ani s ním tento vztah nedopadl dobře, díky předchozím životním zklamáním raději Zdena ve vztahu nepokračovala. Pro svoji dobu byla Zdena příliš nezávislá a vzdělaná, jež neukotvila svůj život v manželství, jak kázala zažitá společenská tradice, ale stala se nezávislou ženou. Převzato z : VLK, M. *Zdena Braunerová (1858–1934)*. Roztoky u Prahy : Středočeské muzeum, 2004.

dobře nevím, ale že jsem mu dělala výčitky, to vím, ono mu to bylo líto, snad měl i slzy v očích, ale nemohla jsem jinak... Ubožák /ten Franča/, on se do mě zamiloval. Já bych mu to mohla jen říci, že on jest mým idolem. Vždyť pro něho buší srdce mé... On by rád slyšel ode mě, že ho miluji, vyřknouti: to ale říct nemohu.“³⁸

Odras tápání a dívčí naivity lze mnohdy spatřit i v literární tvorbě, kde sice může být vyjádřen literárním slohem, přesto s nepopíratelnou dobovou pravdivostí. Nakonec tedy nejen Emma, ale např. i literární postava Luisa doznala ve svém mladém věku, že její vlastní svět jí nikdo neodkryl. Lze se tak např. dočíst v románu *Mladá žena* od Ferdinanda Schulze publikovaném v roce 1865 v časopise *Květy*. „*Ale jest tím žalostnější, protože Luisa nedovedla žítí svým vlastním duchem. Vychování její... pro manželství zvláště bylo při všeliké zevnější lahodě a při vším lesku uvnitř tak liché a prázdné, že by jí nepomohlo vyplnit ani mezeru mezi dvěma zábavnými chvilkami... Podle matčina a podle módy dostalo se jí vychování velmi pečlivého, aby mohla lovit jiné, ale pro sebe samu neměla v sobě ničeho.“³⁹*

Stejně jako jiné dívky i Emma dospívala v ženu a v rámci fyzických i psychických změn se seznamovala s vlastními tělesnými pochody. Její matka, vychovávaná v tradici mlčenlivosti o veškerých ženských přirozených změnách, jí tyto změny nedokázala vysvětlit ani jí zprostředkovat poučení. „*Ve svém mystickém, pokryteckém vychovávání, založeném zcela na theologické tradici člověka, dělali jsme vždy z nevědomosti a nevinnosti jednu a touž věc, a přece jsou to dvě věci velmi různé. Máme přemnoho žen nevědomých, které nejsou nikterak nevinné, a něco málo nevinných, jež nejsou nevědomými. Emma byla nevinnou a nevědomou ne vlastní vinou, ale vinou svých rodičů.“⁴⁰*

Proměna dívky v ženu se nedála jen na poli fyzické a psychické vyspělosti, ale i na poli společenském. I zde došlo k uvědomění si sebe sama jako ženy, jak vzpomíná Marie Červinková-Riegrová, při svém prvním uvedení do společnosti. „*Jest to důležitý krok. Ne že by jeden den byl něčím důležitým, ale jest to rozhraní mezi dvěma lety – rozličnými. V šestnáctém létě byla jsem živa tiše, pokojně. Byla jsem vedena do světa málo... Byla jsem dítě až dosud a mohla jsem jím být. Nyní ale sbohem tichá osamělosti. Jsem vzrostlé děvče – půjdu mezi lidi, do světa... Tímto novým životem vstoupím do života – s Bohem moje dětství!“⁴¹* Lze pozorovat určitý přerod děvčátka v dívku, sice jen skrze společenské nuance doby, nikoli přes intimní zázemí rodiny, ale i tak se lze domnívat, že v oblasti intimně-osobnostní procházela Marie podobnými útrapy jako postava Emmy.

Prvotní povinností matky měla být role průvodkyně po *světě dospívání*. V dané době se ale mnohé matky této své úlohy nezhodily, a pokud přece, jejich zasvěcení do intimních záležitostí bylo mnohdy nedokonalé či neúplné. Důvodem pro neschopnost osvěty byl zakořeněný konservatismus, v němž byly ony samy vychovávány. Snaha udržet dívku v nevědomosti ovšem nebyla jen záležitostí matek pocházejících ze středních měšťanských vrstev, ale rozšířená nevědomost se kupodivu pěstovala i mezi dělnickými rodinami. Jak píše Lynn Abramsová ve *Zrození moderní ženy*: „*Jedna matka pěti dětí na adresu své vlastní*

---

³⁸ BRAUNEROVÁ, Z. *Deníky Zdenky Braunerové : 1873–1878*. Roztoky u Prahy : Středočeské muzeum, 2007, s. 84.

³⁹ SCHULZ, F. *Mladá žena. Květy : týdeník k zábavě a poučení*. Číslo 1. Praha : Julius Grégr, 1865, s. 3.

⁴⁰ MANTEGAZZA, P. *Umění provdati se*. Praha : Nakl. F. Šimáček, 1902, s. 9.

⁴¹ ŠIMŮNKOVÁ, A. Status, odpovědnost a láska : vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. *ČČH* 1997, roč. 95, číslo 1, s. 72.

matky poznamenala: ...ta drahá zbožná duše si myslela, že nevědomost znamená nevinnost. Jiná napsala: Musím říci, že jsem byla velmi nevědomá, když jsem se vdávala. Moje matka nepovažovala vůbec za vhodné se mnou o těch věcech mluvit.“⁴²

Dokreslující rámec podává Mantegazza, který přibližuje příběh mladého děvčete, který je více podobný realitě, než fikci literárního textu: „*Maminka, jež byla jednou z těch, které z nevědomosti a nevinnosti dělají dvě synonyma, neřekla dceři ničeho o velikém tajemství lásky a vznešené a strašlivé činnosti pohlaví. Čekala s tím, až Emma stane se ženou, a hle, ona zatím se jí stala nevědomky, v osamělosti děsně trýznila ji muka a žádné slůvko, žádné polichocení mateřské nebylo jí nápomocno při velkém uvedení.“⁴³ Emmina matka nevěděla, jak se k danému novému stavu postavit, a tudíž Emmu nechala v tápání. S určitou osvětou zde přichází otec, podle něhož je to právě odpovědnost a povinnost matky zasvětit dceru do všech „*strašných tajemství pohlaví spolu s jejich nebezpečím i kouzlem. Musíš jí říci vše zcela prostě, bez jakéhokoli vzrušení, neskrývajíc před ní ničeho, docela ničeho, jako by se jednalo o nejpřirozenější věc na světě... Ve světě lásky je matka, která musí být knězem nového náboženství“⁴⁴ Daný osvětový zásah ze strany otce-lékaře lze ovšem chápat jako výjimku. Převažujícím trendem byla tendence neinformovat dívku v oblastech intimního prožívání.**

Podobnou zkušenost, spojenou s velkou mírou nepochopení ze strany matky, poznala ve svém dospívání i Růžena Svobodová⁴⁵. Její vyhraněná osobnost se střetla s dobovým diskursem, reprezentovaným její matkou a jí preferovanou výchovou směřující k vstřípení základního principu, tedy manželství. U Růženy Svobodové se obrazem jejího dospívání může stát její literární tvorba, ve které se v mnoha případech odrážejí právě vlastní životní prožitky, střety s konvencí a neschopnost se od zažité tradice odpoutat. Nelze říci, že by kniha *Přetížený klas* byla autobiografií Růženy Svobodové, ale pravděpodobně lze v literární postavě Olgy nalézt prvky, které podávají důkaz o samotném životním prožitku autorky. Olga se nechce spokojit s životem, jenž směřuje k manželství jen proto, že to konvence vyžadovala: „*A konec byl takový, že přece chtěli jenom moje tělo, ne pro duši, ne s ní, ale tak výměnou za ni, v úplném jejím zapomenutí... Jim stačí tělo, žena prostá, kuchařka, hospodyně, zdravá matka jejich dětem...“⁴⁶ Ovšem u Růženy Svobodové lze spatřovat určitý přerod, kdy asi jako každá dívka toužila po milujícím manželovi, kdy snila o své výjimečnosti a doufala, že ji pochopí a ocení právě ten „ *kterému se vzpírá, ale o němž zároveň sní“*, ale na druhou stranu „*její přirozený kriticismus jí brání, aby tak učinila bez důkladného zvážení všech důsledků“⁴⁷*.*

Její sebereflexe vychází z určité životní znalosti. Do jak velké hloubky byla se všemi

---

⁴² ABRAMSOVÁ, L. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, s. 108.

⁴³ MANTEGAZZA, P. *Umění provdati se*. Praha : Nakl. F. Šimáček, 1902, s. 9.

⁴⁴ MANTEGAZZA, P. *Umění provdati se*. Praha : Nakl. F. Šimáček, 1902, s. 11.

⁴⁵ Růžena Svobodová (1868–1920) byla spisovatelkou, která svými povídkami a romány, objevujícími dramatické kolize dívčího dospívání a senzitivně bohaté ženství, byla schopná skrze vlastní osobní prožívání života prorážet začarovaný kruh maloměstského pohledu na ženu. Díla, do kterých částečně promítla svoje zkušenosti a zaobírají se do určité míry obdobím dospívání a vnitřní krize vyvolané střetem s realitou, jsou např. *Přetížený klas*, *Ztroskotáno*, *Na písčité půdě*. Zdroj : LEHÁR, J. *Česká literatura od počátku k dnešku*. Praha : LN, 2008, s. 436–438.

⁴⁶ SVOBODOVÁ, R. *Přetížený klas* [online]. Praha : F. Šimáček, 1896, s. 46. [citováno 26. 12. 2009]. Dostupné z :

<http://kramerus.nkp.cz/kramerus/MShowMonograph.do?id=18354&author=Svobodov%C3%A1%20R%C5%AF%C5%BEena>.

⁴⁷ MOURKOVÁ, J. *Růžena Svobodová*. Praha : Melantrich, 1975, s. 26.

okolnostmi života ženy obeznámena, se lze jen domnívat. Zajímavé je, že již před dvacátým rokem doznala jistého životního přesvědčení, ve kterém lze spatřovat určitý mladický vzdor vůči tradici a rodinnému zázemí. Nechtěla se poddat dobové zvyklosti, nechtěla se na naléhání své matky vdát: „*Nemohu milovat svého muže. Tělesné lásky jsem neschopna. Nejvášnivější objetí mladého muže nechá mne úplně chladnou a sotva je trpím – z útrpnosti. Duševní láska musí zahynout ve všedním životě manželství. A přátelství muži nerozumějí. Nemám nikoho, kdo by mě chápal... . Nevěděla jsem, že jsem ženou a že jest žena služkou, kuchařkou svého muže a chůvou svých dětí.*“⁴⁸ Z určitých náznaků z jejího života lze usuzovat, že ve velice mladém věku podrobila svůj život kritickému pohledu. Nezodpovězenou otázkou zůstává, kde pro něj převážně získala podněty, jestli v rodině či na základě nějaké vlastní zkušenosti.

Nevědomost v intimních záležitostech a panenství byly požadovanou a nutnou hodnotou pro manželský svazek. „*Zachování dívčí nevinnosti před sňatkem podtrhovalo autoritativní nadřazenost muže jako ženina učitele, zhmotněného v rituálu svatební noci.*“⁴⁹ První manželská noc se tak pro mnoho dívek mohla stát traumatizujícím zážitkem, jenž mohl přerůst až v celoživotní nechuť či frustraci, neboť v oblasti intimního soužití byla žena povinna vyhovět ve všem svému muži. Poměrně vtipně tuto nevědomost hraničící někdy s bizarností ilustroval v jedné ze svých vzpomínek Stefan Zweig, který v knize *Svět včerejška* vypráví historku ze svého dětství o jedné své tetě „*kteřá se o své svatební noci v jednu hodinu ráno náhle opět objevila v bytě svých rodičů a zvonila na poplach, že toho příšerného člověka, za něhož ji provdali, nechce už nikdy vidět, neboť tato obluda a šílenec se naprosto vážně pokoušel jí svléci. Jen stěží prý se tomuto zjevně úchylnému požadavku ubránila...*“⁵⁰

Postoj společnosti zprostředkovává Stefana Zweiga v knize *Svět včerejška*, kde podotýká, že „*v době před Freudem tedy platil axiom, že ženská bytost nemá tělesnou touhu, dokud ji muž neprobudí*“⁵¹ a probudit ženskou touhu bylo dovoleno jen v manželství. Aby sluch a zrak dívky byl naprosto uchráněn od jakýchkoli projevů či ukázek erotiky, musela dívka z dobré rodiny žít v naprosto sterilní atmosféře.

Prostředkem k docílení dívčí neposkvrněnosti bylo, že dívka nesměla být spuštěna z očí, nikdy nesměla být ponechána sama. V modifikovaném slova smyslu lze na dohled dívky aplikovat princip „lokalizace“, tedy „*každému individuu jeho místo a každému umístění jedno individuum... je třeba vyloučit důsledky neurčitého rozvržení, nekontrolovatelného rozptýlení individuí...*“⁵². Dívka byla neustále zaměstnávána učením se hry na klavír, zpěvu či kreslení atd. „*Ale zatímco se je pokoušeli vzdělávat a společensky vychovávat tak dobře, jak jen to bylo možné, dbali současně úzkostlivě o to, aby ve všech přirozených věcech zůstávaly v naprosté, pro nás nepochopitelné, nevědomosti. Mladá dívka z dobré rodiny nesměla mít nejmenší představu o tom, jak vypadá mužské tělo, nesměla vědět, jak děti přicházejí na svět, neboť do manželství musela vstupovat nejen tělesně nedotčená, nýbrž i duševně dokonale čistá jako anděl. Být dobře vychovaná znamenalo u mladé dívky naprostou identitu s neznalostí života;*

---

⁴⁸ MOURKOVÁ, J. *Růžena Svobodová*. Praha : Melantrich, 1975, s. 28.

⁴⁹ ŠIMŮNKOVÁ, A. Status, odpovědnost a láska : vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. *ČČH* 1997, roč. 95, číslo 1, s. 101.

⁵⁰ ZWEIG, S. *Svět včerejška*. Praha : Torst, 1994, s. 73.

⁵¹ ZWEIG, S. *Svět včerejška*. Praha : Torst, 1994, s. 72.

⁵² FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat*. Praha : Dauphin, 2000, s. 208.

a toto odcizení životu někdy zůstávalo ženám oné doby po celý jejich život.“⁵³ Kontrolu sexuality je na druhou stranu možno chápat jako součást „její produkce a že moc operující jako zákaz je pouze jedním z prostředků, jimiž byla sexualita zavedena do diskurzu a učiněna předmětem...společenské kontroly.“⁵⁴

Domácí, resp. rodinná výchova se tedy zcela omezovala jen na otázky praktické. Disciplinovala ženu k tomu, jak upoutat muže svým zjevem, jak se o svůj zevnějšek starat tak, aby působila reprezentativně, naučila ji základům vedení domácnosti, ale byla jí vštípená i druhá stránka manželského soužití? Věděla dívka a posléze i žena něco o sobě? O své tělesné odlišnosti či sexualitě? Na tyto otázky částečně odpovídá článek *Postavení nynější ženy* publikovaný v roce 1896 v časopise *Naše doba*, ve kterém je kritizována snaha matek, co nejlépe své dcery provdat a pokračuje tím, že „o tom, o čem má matka poučovati dceru, zvidá tato vlastně od služek, z novin, románů, i není divu, že pak pikantně na vše pohlíží. Květinami ozdobena, s obnaženou šíjí bývá uváděna do světa“.⁵⁵ Na danou problematiku poukazují i Paolo Mantegazza, který pokládal za nezbytné, aby se dívky seznámily s kapitolou „*týkající se pohlavních ústrojů a aktu rozplozovacího*“.⁵⁶

Zajímavým paradoxem zůstává fakt, že žena byla vesměs uchopována skrze svoji tělesnost, přes rození a výchovu dětí, ale o této svojí životně důležité roli nebyla nijak poučena. Plně to korespondovalo s měšťanskou konvencí, která se pokoušela až křečovitě udržet fikci, že žena z dobrých kruhů, pokud není vdaná, žádnou sexualitu nemá a mít nesmí – všechno jiné ji stavělo do pozice černé ovce rodiny. To bylo v souladu s církevním učením. Až do druhé poloviny devatenáctého století byla otázka sexuality nahlížena výhradně z církevního pohledu, jenž byl obecně negativní, čerpající z učení církevních otců o ženě „*jako tvorů méněcenném, která je navíc bytostí posedlou sexem. Kult mateřství vedl sice k částečné rehabilitaci ženského elementu i v očích církve, ale i nadále jednoznačně zvýrazňovala superioritu stavu panenského nad stavem manželským*“.⁵⁷

Ženská sexualita, či spíše prožívání a intimní naplnění milostného citu, se tak pro ženu žijící nejen v druhé polovině 19. století stávalo tématem, jehož poznání jí bylo více méně společností upřeno. Žena byla vychovávána pro manželství. Okleštěnou výchovou byla vedena k poslušnosti vůči mužskému elementu a k reprezentaci manžela a rodiny. Byl jí vštěpován ideál, který měla naplnit jako správná hospodyňka, pečovatelka, vychovatelka a společnice. V dané intenci byla také vychovávána. Žena má být hlavně matkou, nikoli učenou ženou, její veškeré vzdělání má směřovat k tomu, aby věděla, jak dělat muži radost tím, že do manželství vstoupí jako řádně vychovaná ve věcech vedení domácnosti.

Na druhou stranu zůstává nezodpovězená otázka do jaké míry lze neznalost v intimních záležitostech generalizovat. Vzhledem k tomu, že dosud nebyly probádány všechny pramenné materiály osobní povahy, nelze s absolutní jistotou říci, že vše bylo tabuizováno. Ani nelze říci, že by společnost toto mlčení v plné míře podporovala, našly se hlasy, které se snažily

---

⁵³ ZWEIG, S. *Svět věřejška*. Praha : Torst, 1994, s. 72.

⁵⁴ ZÁBRODSKÁ, K. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha : Academia, 2009, s. 35.

⁵⁵ *Postavení nynější ženy. Naše doba : revue pro vědu, umění a život sociální*. Ročník 3. Praha-Královské Vinohrady : Jan Laichter, 1896, s. 862.

⁵⁶ MANTEGAZZA, P. *Hygienu lásky*. Praha : I. L. Kober, 1895, s. 184.

⁵⁷ LENDEROVÁ, M. Zpovědní zrcadlo jako pramen k sexualitě 2. pol. 19. století. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, s. 96.

aspoň částečně prorazit hradbu mlčení. Např. s lékařskou osvětou se mohly objevovat náznaky, jež poodhalovaly praxi intimního soužití, ale na druhou stranu zde vyvstává otázka, jestli dívka, vychovávaná ve *sterilním* prostředí, byla schopna tyto významové nuance postihnout.

5 Podíl církve na disciplinaci ženy

Instituci manželství a rodiny zastřešoval v západní části rakouského mocnářství v devatenáctém století stát, přesto byly velkou měrou soudobé představy o podobě manželského svazku ovlivněny stanoviskem a praxí katolické církve. K podpoření svého vlivu využívala jednak platnosti kanonického práva, jednak svého vlivu na interiorizaci křesťanských zásad prostřednictvím katechismu a účastí lidí na církevních obřadech.⁵⁸

Působení církve bylo umocněno i tím, že měla velký vliv v systému státního školství. Náboženství byl povinný vyučovací předmět na všech stupních škol, od triviálních až po gymnázia a také opakování katechismu v podobě nedělních odpoledních kurzů vštěpovalo principy víry mládeži odrostlé povinné školní docházce. Po uzavření konkordátu v roce 1855, kdy opět přešla na určitou dobu správa matřimoniálních záležitostí pod katolickou církev, byl již vliv církve v mnoha oblastech přímo včleněn do společenských vztahů.⁵⁹

Církev v rámci společenských změn delegovala určitý dozor nad mravy na rodiče. Vzhledem k tomu, že opatrovatelkou rodinného krbu se stala žena, de facto lze říci, že skrze ženu církev dohlížela na mravnost ve společnosti. Na ženu byl v manželství a implicitně pak i ve výchově kladen velký křesťanský apel, jak na její mravnost a čistotu, tak i na její odpovědnost za správné manželství. Měla se stát správným mravním příkladem pro svoje potomky, vštěpovat jim křesťanské ideály, osvědčené a prověřené vírou předků.

V dané společenské realitě se žena stala nositelkou určité křesťanské mravní hodnoty, její víra byla považována za nedílnou součást jejího morálního kodexu. Ve vštípených mravních normách lze spatřit interiorizující rozměr disciplinace. V užším slova smyslu lze na církevní dohled aplikovat jeden z rozměrů „panoptika“ kdy je „*podstatné, aby vězeň* (v našem případě žena), *věděl, že je sledován, ale ve skutečnosti už není tak nutné, aby tomu tak bylo. Moc musí být viditelná a neověřitelná*“⁶⁰. V žádném případě nelze ženu ztotožňovat s vězněm v klasickém slova smyslu, v kontextu představy panoptikálního uspořádání města a společnosti, lze právě v přeneseném významu vyzdvihnout víru a křesťanské ideály jako zvnitřňující princip a rozměr dohledu. V kontextu ženskosti byla víra v Boha chápána u ženy jako záruka pevnosti povahy a charakteru ženy. Víra se tak u ženy stala atributem, jenž zastřešoval ženské ctnosti jako cudnost, panenství a věrnost. K tomu lze dodat v křesťanském duchu, že „*stydlivost jest pravý anděl strážný nevinnosti. Pokud panna (je) dokonale stydlivá, nikdy není obáván, že čistota její bude porušena, jestli ale, ať v nepatrných věcech proti*

---

⁵⁸ ŠIMŮNKOVÁ, A. Status, odpovědnost a láska : vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. ČČH 1997, roč. 95, číslo 1, s. 61.

⁵⁹ ŠIMŮNKOVÁ, A. Status, odpovědnost a láska : vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. ČČH 1997, roč. 95, číslo 1, s. 63. Srv. KLABOUCH, J. *Manželství a rodina v minulosti*, s. 132.

⁶⁰ FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat*. Praha : Dauphin, 2000, s. 282.

stydlivosti se proviní, tu již stojí na nebezpečné cestě ku zkáze čistoty své“.⁶¹

Principem panoptikálního uspořádání bylo zavést vědomý a nepřetržitý stav viditelnosti. Smyslem bylo, aby se dohlížení stalo permanentní ve svých účincích „*byť by bylo nesoustavné ve své činnosti; aby okolnost moci vedla k tomu, že aktuálnost jejího vykonávání bude zbytečná...*“.⁶² Dá se říci, že jedním z „architektonických základů“ panoptikálního uspořádání byla církev. Právě ona skrze zpověď, kázání, vštípený morální kodex či výchovnou literaturu, reprezentovala architekta „dokonalého města“. Interiorizující dohled církve představují právě taková díla jako např. příručku *Panna ve své důstojnosti*, kterou vydal v roce 1840 Josef Škoda, kazatel a zpovědník při chrámu sv. Panny Barbory v Kutné Hoře. Tato kniha přináší jasný křesťanský apel na dívku a na její zbožnost, na její chování podle učení Kristova. „*Na žádný způsob nesmí se panna sebe dáti dotýkati, objímati, líbati, tím méně smí což horšího si dovolovati. Tělo své má nábožná panna vždy za cos svatého míti, čehož se nesvatá ruka nemá dotýkati.*“⁶³

Církev vštěpovala normy a vytvářela tak vnitřní rozměr kontroly. Nutno podotknout, že svůj vliv také umocňovala skrze kázání či zpověď. Např. mladí lidé byli církví podrobováni zpovědi, při které zpovědník zjišťoval všechny možné okolnosti, za kterých by mohlo dojít či už došlo k chování, jež bylo v rozporu s dobrými křesťanskými mravy. „*Velmi pečlivě počínati musí zpovědník, když mladí lidé se zpovídají z oplzlých myšlenek a žádostí, z nečistých řečí... někdy jest zapotřebí mladých lidí, když se sami nezmiňují, na tyto věci se tázati*“.⁶⁴ Zpověď mladých lidí se pro církev (resp. pro zpovědníky jako reprezentanty církve vázané zpovědním tajemstvím) stávala jednou z možností zjišťování jejich chování. Samotné kladení otázek a zjišťování případných provinění muselo být vedeno s naprostou opatrností, aby náhodou zpovědník ještě zpovídajícího o nějakém hříšném způsobu nepoučil. I touto cestou tak církev v jedincích posilovala tlak kontroly.

Zpovědník se tak při zpovědi mohl vyptávat „*svobodných dívek na jejich dosavadní erotické zkušenosti: Zda hřešily, jestli se jich nějaký muž dotýkal, líbal je, neslušně k nim mluvil*“.⁶⁵ Zjišťoval okolnosti, za jakých došlo k pohlavnímu styku např. jestli nešlo o styk s osobou ženatou či vdanou, jestli se provinilci nedopustili některého z abortivních pokusů (tj. pokusů vedoucích k interrupci) či jestli potrat nakonec přeci jen úspěšně neprovedli, kdy hříchem byla již samotná úvaha o něm.

Přísnému zpovědnímu dohledu církve nebyly podrobeny jen mladé nevinné dívky, ale v neposlední řadě i soukromý život manželů. Zpovědník zjišťoval svým tázáním i možnou nevěru ze strany jednoho z manželů. Pokud vyšla při zpovědi např. najevo nevěra manželky, měl zpovědník zachovat určitý status quo, kdy „*manželka cizoložná není povinna, když manžel o nevěrnosti neví, jemu vinu vyjeviti a za odpuštění prositi. Zpovědník by chybil, kdyby jí vyjevení hříšného obcování za povinnost uložil dílem proto, že nikdo není povinen něco*

---

⁶¹ ŠKODA, J. *Panna ve své důstojnosti, čili, Pravidla života nábožné panny*. Praha, Hradec Králové : Jan Host. Pospíšil, 1840, s. 29.

⁶² FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat*. Praha : Dauphin, 2000, s. 282.

⁶³ ŠKODA, J. *Panna ve své důstojnosti, čili, Pravidla života nábožné panny*. Praha, Hradec Králové : Jan Host. Pospíšil, 1840, s. 30.

⁶⁴ SMOLÍK, Ruprecht Fr. X. *Rukověť pro zpovědníky*. Praha : Dědictví sv. Prokopa, 1868, s. 205.

⁶⁵ LENDEROVÁ, M. Zpovědní zrcadlo jako pramen k sexualitě 2. pol. 19. století. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, s. 98.

*takového k svému zahanbení odkrýti; dílem, že by mnohem větší zle z toho pojíti mohlo“.*⁶⁶

Sexuální aktivita jak svobodných jedinců, tak i manželských párů byla skrze zpověď kontrolována. Ponaučení se nedělo jen ve zpovědnici, ale i prostřednictvím náboženské literatury, jejímiž autory byli většinou kněží. S mravně křesťanskou výzvou se tak např. prostřednictvím knihy *Nejhlavnější povinnosti křesťanských manželů* na novomanžele obrací nejmenovaný kněz diecéze budějovické. Vedle mravopočestného chování je hlavní myšlenkou knihy fakt, že manželství byla uzavírána v podstatě za účelem založení rodiny. Sexuální aktivita manželů by měla vést jen k tomuto účelu. Výše zmíněné způsoby kontroly byly vlastně principem, na jehož základě církev disciplinovala společnost. V daném disciplinačním rámci se pak ocitla žena vychovávaná i vychovávající.

6 Závěr

Z velké míry byla žena ještě na sklonku devatenáctého století vnímána jako matka, hospodyně, pečovatelka a udržovatelka hodnot, které se vázaly k rodinnému krbu. V mnoha případech tato role ženy byla podporována samotným ženským pokolením a přijímána jako jediná možná životní cesta seberealizace. K přijímání daného statusu byla žena vychovávána, disciplinována.

Pokud se budeme soustředit jen na ženu, lze říci, že církev, společnost a rodina na ni vyvíjely tlak, jehož cílem bylo přijetí tradičních norem a hodnot. Tento tlak socializačních institucí lze v modifikované podobě ztotožnit s principy disciplinace či panoptikálním uspořádáním města, jak o nich mluví M. Foucault ve svém díle *Dohlížet a trestat*. Žena tu byla postavena do pozice jedince, který se plně ztotožňuje s křesťanskými hodnotami a je si vědom možného vnějšího dohledu. Dané normy vnitřně přijímá a jedná v rámci nich, aniž by musela být vystavena přímé kontrole svého chování. Tento příspěvek ukazuje, jak byla žena vnímána, jak s ní bylo „zacházeno“ a skrze disciplinační rozměr se pokouší naznačit přechod ke změně.

S danou skutečností souvisí právě zmiňovaný paradox. Dívka byla v druhé polovině 19. století vychovávána pro roli manželky a matky, ale samotná výchova o tom, co to znamená být manželkou mlčí. Byla vychovávána v prostředí, které ji neposkytovalo informace o vlastním těle, sexualitě, ale na druhou stranu jí velice podněcovalo k manželství. A právě zde se otvírá prostor pro nový pohled na analýzu ženské subjektivity.

Jedním z cílů, který si tento příspěvek klade, je upozornit na právě zmíněný rozpor a naznačit vnitřní rozměr změny v chápání sebe sama jako ženy. Ryze intimní linie, střet výchovy, tradice a osobnosti jedince, přináší nový pohledu na ženskou historiografii. Částečně práce naznačuje i posun ve vnímání ženské subjektivity. Tento posun do jisté míry umožnili někteří muži, kteří si uvědomovali nutnost intimní osvěty a na druhou stranu i samotné ženy, které si i přes zděděnou tradici uvědomovaly jiný rozměr bytí.

Postupné odkrývání osobnostních důvodů, které ženy vedly k reflektování své pozice či k nenásledování zažitých konvencí, je dalším krokem k uchopení a plnému pochopení

---

⁶⁶ SMOLÍK, Ruprecht Fr. X. *Rukověť pro zpovědníky*. Praha : Dědictví sv. Prokopa, 1868, s. 213.

emancipace jako celku. I přes jistý vliv tradičních socializačních činitelů, jež se snažily při dospívání udržovat dívky v zajetí tradiční zvyklosti, došlo u některých jedinců ke snaze vymanit se z daného rámce. Ač deníkového materiálu, který by nejlépe dokreslil dané téma, je pro české prostředí málo, je možno na nastalou změnu poukázat např. skrze náznaky v literární tvorbě (např. Růženy Svobodové).

Na jednu stranu je zajímavé analyzovat prostředí, které z většinového hlediska chápalo ženu staticky. Na základě genderového konstruktů byla žena vnímána skrze tělesnost, ale na druhou stranu jí byla odepřena možnost poznat svoje tělo. A právě zkoumání rodícího se uvědomění, že žena je ženou a až pak manželkou či matkou, je jedním z možných směrů poznání ženské subjektivity v průběhu druhé poloviny 19. století. Tedy hledat podněty, které dívky či ženy vedly k tomu, aby si zvolily jiný způsob života, než ten, který jim svým disciplinačním principem vnucovalo rodinné či společenské prostředí. Problémem při mapování tématu je ovšem nedostatečnost deníkového materiálu. Na druhou stranu i přes nedostatek intimních pramenů je možné uvažovat o tom, že postupem doby došlo k posunu ve vnímání sebe sama samotnými ženami.

Prameny a dobový tisk

BAYEROVÁ, Anna. *Žena lékařkou : lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvl. ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí*. Vídeň : Jul. Miller, 1907.

BRAUNEROVÁ, Zdenka. *Deníky Zdenky Braunerové : 1873–1878*. Rožtoky u Prahy : Středočeské muzeum, 2007.

K. Z. *Stručná pohlavní zdravotní věda : přehled pokynů a rad v příčině pohlavního života člověka*. Karlín : M. Knapp, [1900].

LASKAVEC, V. *Dívka a její poměr k muži, čili, umění, kterak žena může zalíbiti se mladým mužům, a tím co nejdříve provdati se za muže s nejlepšími vlastnostmi*. V Jilemnici, 1890?

MATEGAZZA, Paolo. *Physiologie ženy*. Praha : I. L. Kober, 1894.

MANTEGAZZA, Paolo. *Hygiena lásky*. Praha : I. L. Kober, 1895.

MANTEGAZZA, Paolo. *Umění provdati se*. Praha : Nakl. F. Šimáček, 1902.

Nejhlavnější povinnosti křesťanských manželů: dárek novým manželům, jak by svorně a bohuľibě pospolu živi by ... Jindřichův Hradec : Aloisius Josef Landfras a syn, [mezi 1858 a 1866].

RIBBING, Seved. *Pohlavní zdravotní věda*. Praha, 1897.

SMOLÍK, Ruprecht Fr. X. *Rukověť pro zpovědníky*. Praha : Dědictví sv. Prokopa, 1868.

SVOBODOVÁ, Růžena. *Přetížený klas* [online]. Praha : F. Šimáček, 189. [citováno 26. 12. 2009]. Dostupné z:

http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=18354&author=Svobodov%C3%A1_R%C5%AF%C5%BEena.

ŠKODA, Josef. *Panna ve své důstojnosti, čili, Pravidla života nábožné panny*. Praha, Hradec Králové : Jan Host. Pospíšil, 1840.

ZWEIG, Stefan. *Svět věčerejška*. Praha : Torst, 1994

Čemu učí nepřítel žen? *Česká žena : časopis křesťansko-sociálních žen a dívek*. Ročník VI. Číslo 9 a 10 (25. 2. 1904). Praha : Petronilla Klinerová, 1904.

Šest nejkrásnějších ctností žen. *Česká žena : časopis křesťansko-sociálních žen a dívek*. Ročník V. Číslo 7 a 8 (26. 1. 1903). Praha : Petronilla Klingerová, 1903.

Postavení nynější ženy. *Naše doba : revue pro vědu, umění a život sociální*. Ročník 3. Praha-

Královské Vinohrady : Jan Laichter, 1896.

SCHULZ, F. Mladá žena. *Květy : týdeník k zábavě a poučení*. Číslo 1. Praha : Julius Grégr, 1865.

Odborná literatura

ABRAMSOVÁ, Lynn. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005.

BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách : dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. stol.* Praha: Sociologické nakladatelství ; Libri, 2005.

BOCKOVÁ, Gisela. *Ženy v evropských dějinách : Od středověku do současnosti*. Praha : LN, 2007.

Enciclopedia Italiana di science, lettere ed arti. Vol. 22. Roma : Istituto della Enciclopedia Italiana, 1934.

FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat*. Praha : Dauphin, 2000.

KLABOUCH, J. *Manželství a rodina v minulost*. Praha : Orbis, 1962.

LEHÁR, Jan. *Česká literatura od počátku k dnešku*. Praha : LN, 2008.

LENDEROVÁ, Milena; MACHOVÁ, Marie a kol. *Dějiny každodennosti dlouhého 19. století. Díl II .: život všední i sváteční*. Pardubice, 2005.

LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě : žena v minulém století*. Praha : Mladá fronta, 1999.

MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří. *Studie k sociálním dějinám 19. století 7*. Opava, Praha, Kutná Hora, 1997.

MOURKOVÁ, Jarmila. *Růžena Svobodová*. Praha : Melantrich, 1975.

NAVRÁTIL, Michal. *Almanach českých lékařů*. Praha : nákladem spisovatelovým, 1913.

NEČASOVÁ, Denisa. Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska. In *Dějiny-Teorie-Kritika I/2008*. Praha : Masarykův ústav AV ČR, 2008.

NODL, Martin; TINKOVÁ, Daniela. Tělo-věda-historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě. In *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha : Argo, 2007.

Ottův slovník naučný. Díl 17. Praha : J. Otto, 1901.

PETRBOK, Václav. (ed.). *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha : Academia, 1999.

ŠIMŮNKOVÁ, Alena. Status, odpovědnost a láska : vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. *ČČH* 1997, roč. 95, číslo 1.

TINKOVÁ, Daniela. „Přirozený řád“ a ideologie oddělených sfér. Příspěvek k otázce konstruování „přirozené role ženy“ v pozdně osvícenské vědě [online]. In *Kontext : časopis pro gender a vědu*. Číslo 3–4/2003. [citováno 6. prosince 2009]. Dostupné z : http://www.cec-wys.org/kontext/fedc59ef/1_Tinkova.pdf >.

TINKOVÁ, Daniela. Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby. In *Dějiny a současnost*. Číslo 1/2004. Praha : LN, 2004.

VODÁKOVÁ, Alena; VODÁKOVÁ, Olga. (ed.). *Rod ženský. Kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?* Praha : Sociologické nakladatelství, 2003.

ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender. Postsrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha : Academia, 2009.
